

BARANYAI ZSOLT

Arany János recepciója az orosz irodalomban

„Arany János az európai magyar olvasó legnagyobb bánata: Európa nem vette tudomásul. Holott – vélik – ő mutathatta volna meg legjobban, mire képes ez a nyelv és ez a költészet: ő volt a magyar vers és nyelv legnagyobb mestere.”¹ Jó fél évszázada íródott Németh G. Béla klaszszikusává vált Arany-esszéjének precíz értékelése. Megállapítása súlyozottan érvényes Arany költészetének orosz nyelvi recepciójára. Annak, hogy Arany mindmáig alig ismert az orosz olvasók körében, alapvetően a fordítás hiánya az oka. Ez pedig éppen Németh. G. Béla szuperlatívuszban kifejezett értékítéletének következménye: sem a költő életében, sem a halála óta eltelt közel másfél évszázadban nem akadt olyan autentikus fordítója, aki a magyar nyelvben oly mértékig jártas lenne, hogy megbirkózzhatna Arany nyelvi virtuozitásával. A cári időkben néhány önálló kezdeményezést leszámítva nem készült annyi és olyan színvonalú fordítás, ami Aranyra irányíthatna volna a világirodalmi tájékozottságú orosz versszerető közönség figyelmét, a két világháború közti időszakban pedig a két ország közti ellenséges politikai és ideológiai beállítódás végképp nem kedvezett annak, hogy a (nép)dalköltő és forradalmár Petőfi mellett a „kispolgárnak” beállított Arany is bekerüljön a szovjet-orosz világirodalmi kánonba.

Előbb-utóbb aztán a szovjet kultúrpolitika is érezte „adósságát” Arany életművével szemben, s szorgalmazta egy reprezentatív kiadás létrejöttét. Kun Ágnes és Hidas Antal válogatásában, szerkesztésében, s a szocialista időszak magyarból legtöbbet fordító szovjet-orosz költőinek (Mihail Iszakovszkij, Leonyid Martinov, David Szamojlov és Nyikolaj Cukovszkij) tolmácsolásában, Jelena Malihina előszavával és kommentárjaival az orosz állami irodalmi kiadó 1960-ban megjelentetett egy 319 oldalas kötetet, ami mindmáig a legteljesebb orosz nyelvű Arany-kiadás. Ezt követte rá két évre Arany balladáinak Zichy-illusztrációkkal díszített albuma Budapesten a Corvina Kiadónál, melynek fordításai zömmel az előbbi kiadásra alapulnak.²

Egy író, költő idegen nyelvi kultúrába való befogadásának nem csak az az egyetlen mérceje, hogy mennyit és milyen színvonalon fordítanak tőle, hanem az is, hogy a befogadó kultúrában a kritika vagy az irodalomtörténet milyen mértékben vesz tudomást róla. Hogy pontosan mikor jelent meg az első Arany-fordítás oroszul, s melyik műve volt az, azt megfelelő bibliográfiai adatok híján ma már nem lehet megállapítani.³ Az viszont biztos, hogy nem ere-

¹ NÉMETH G. Béla, *Arany János = uő., Türelmetlen és késlekedő félszázad*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1971, 62.

² Янош АРАНЬ, *Избранное*, Москва, Гослитиздат, 1960., Янош АРАНЬ, *Баллады*, Corvina, Budapest, 1962.

³ Magyarországon az első tanulmányok, bibliográfiák a magyar irodalom orosz fogadtatásáról a második világháborút követő években kezdtek megjelenni. Ezek közül a legfontosabbak: GYÖRGY Lajos, *A magyar és az orosz irodalom kapcsolatai*, Kolozsvár, 1946.; RADÓ György, *Adalékok a magyar irodalom orosz bibliográfiájához*, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1949.; FENYŐ István, *Reformkori irodalom*

detiből, vagyis magyarból, hanem legtöbbször német közvetítés útján fordítottak. Arany János életéről, munkásságáról, főbb műveiről a kortárs orosz olvasók leginkább az orosz folyóiratokban megjelent, a magyar irodalmat ismertető cikkekből, tanulmányokból szerezhettek tudomást még a költő életében, az 1870-es évektől kezdődően, vagyis előbb, mint ahogy versei fordításban olvashatók lettek volna. Ezekre is érvényes az előbbi megállapítás: az 1870-es, 80-as években megjelent ismertetések többnyire német, olykor francia és angol lapokból átvett írások orosz fordításai, kisebb mérvű átdolgozásai voltak.

Az Arany-recepció szempontjából fontos szerepe van, minden ideológiai konzervativizmusa ellenére is, P. I. Feuercsak kijevi professzor *A magyar irodalom vázlatja* című tanulmányának, amely egy hivatalos állami lapban, a népművelési minisztérium folyóiratában jelent meg Szentpétervárott 1870-ben.⁴ A cikk – címe ellenére – nem csak az irodalomról szól, áttekinti Magyarország egész történelmét, s a cári rezsim hivatalos politikai értékelését is kifejezésre juttatja a korabeli magyar viszonyokról. Joggal mondta róla a magyar–oroszi irodalmi kapcsolatokat kutató Ljudmilla Sargina, hogy „inkább a magyar kultúra vázlatának tekinthető.”⁵ Ez a folyóirat már korábban, 1837-ben is közölt két cikket a magyar irodalomról: az egyik Kisfaludy Károly pályáját mutatta be, a másik a magyar közművelődés állapotáról adott átfogó képet, természetesen a cári kultúrpolitika álláspontja felől értékelve a magyar irodalomban végbemenő folyamatokat.⁶ Szellemében és szemléletében Feuercsak cikke a megváltozott történelmi körülmények dacára sem tér el szinte semmiben a bő három évtizeddel korábbi közleményekétől: 1848-at zárójelbe teszi, csak az 1849-es bukást említi, mélyen hallgatva az orosz intervencióról. Hogy elterelje a figyelmet Oroszországnak a magyar szabadságharc leverésében játszott szerepéről, inkább arra tér ki, hogy a szabadság elbukása után 19 éves abszolutizmus és az ezzel járó germanizáció sújtotta az országot. Szerinte az 1825-ben kezdődött nemzeti mozgalom (amit mi reformkornak nevezünk), 1847-ben érte el csúcspontját.

Feuercsak bőségesen talál alkalmat annak kidomborítására, hogy a Magyarország területén élő szláv népek, köztük az oroszok (népfajokról, törzsekről beszél!) jelentős mértékben járultak hozzá a „magyar civilizáció kincsházának” felépítéséhez.⁷ (Petőfi jellemében is a délszláv eredetet hangsúlyozza, mint mondja: „szerb vér folyt ereiben.”) Mindenesetre ez az első olyan összefoglaló áttekintés, amely már a Petőfi utáni irodalmat is érinti, Garayt, Tompát és Aranyt „az új idők elsőrangú költőinek” nevezve. „Arany ráadásul felülmúlja Petőfit” – mondja ki lakonikus ítéletét, amely mögött nem tudni, egyéni ízlés, vagy inkább hivatalos álláspont rejlik-e.⁸ Feuercsak véleménye, amely Arany primátusát hangsúlyozza Petőfivel szemben, még sokáig tartja magát az orosz kritikai irodalomban. Aranyról megállapítja, hogy

munk az egykorú orosz sajtó tükrében, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.; KEMÉNY G. Gábor szerk., *Tanulmányok a magyar–oroszi irodalmi kapcsolatokról* I–III., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. (A továbbiakban: KEMÉNY G. 1961.)

⁴ П. И. ФЕЙЕРЧАК, *Очерк мадыарской литературы*, Журнал Министерства Народного Просвещения, С-Петербург, 1870/7–8., 286–311.

⁵ Ljudmilla SARGINA, *A magyar irodalom fogadtatása Oroszországban az 1870–1900 közötti években* = KEMÉNY G. 1961, II., 200–230.

⁶ Erről részletesen: FENYŐ István, *i. m.*, 21–28., és Ljudmilla SARGINA, *i. m.*

⁷ П. И. ФЕЙЕРЧАК, *i. m.*, 311.

⁸ П. И. ФЕЙЕРЧАК, *i. m.*, 308, 309.

„szigorúak az esztétikai elvei, gazdag a költői képzelőereje és sok eredetiség van benne. Versei részben epikusak, részben líraiak. Epikusként a népmondák világából meríti témáit. Ilyen az *Ivan Toldi* [sic!] című műve, melyet a szerb lírikus, Jovanović⁹ fordított le szerbre, ilyen a *Daliás idők* és *A nagyidai cigányok*. Lírikusként rászolgál, hogy a legjobb európai lírikusok között foglaljon helyet.”¹⁰ A továbbiakban prózai fordításban közli „egyik legjobb versét”, a *Fiannak* címűt. „Arany manapság mint lírikus, esztéta és kritikus folytatja a tevékenységét” – fejezi be az Aranyról készült szűk egy oldalnyi terjedelmű portrét Feuercsak. Pár sorral lejjebb még megemlíti Arany nevét Gregussal, Gyulaival, Keménnyel és Toldyval együtt, mint akik meghatározó tényezői Magyarországon az ízlés formálásának.

Feuercsak esszéje szinte szó szerint bekerült két, a korban igen jelentősnek számító kézikönyvbe. Az egyik a szentpétervári egyetem neves professzora, I. N. Berjozin szerkesztésében 1875-ben megjelent ötkötetes *Orosz Enciklopédiai Szótár*, a másik az ugyancsak Szentpétervárott kiadott négykötetes *A világirodalom története* című munka, melynek szerkesztője a széleskörű világirodalmi tájékozottsággal rendelkező V. I. Zotov volt. (Zotov, akinek műveltségét az a carszkoje szelo-i líceum alapozta meg, amelyben a 19. század első évtizedében Puskin is tanult, az 1860-as években éppen az említett *Orosz Enciklopédiai Szótár* munkatársaként dolgozott.)¹¹ Feuercsak nem tüntette fel a forrásait, ezekre azonban következtethetünk a fent említett két munkából, melyeknek a végén néhány tételből álló bibliográfiai utalás található. Érdemes ezek közül két autentikus forrást megemlíteni: Jósika Júlia bárónő írását, amely feltehetően német átvételből jelent meg 1860-ban egy orosz folyóiratban,¹² valamint N. Popov történész tanulmányát Szalay Lászlóról a *Magyarország története a Pragmatica sanctióig* című műve kapcsán.¹³ Az ekkoriban Brüsszelben, emigrációban élő Jósika Júlia bárónő, férjére, báró Jósika Miklósról való tekintettel érthető módon nagyobb szerepet szentel a magyar regényirodalomnak, mint a lírának. A líra helyzetéről adott áttekintésében a legnagyobb figyelmet természetesen Petőfire fordítja. Az epikus, lírikus és drámaíró Vörösmarty is bemutatja, ellenben Aranyra mindössze csak néhány sor jut. Bármennyire gazdag és megbízható forrás is az orosz befogadó fél számára Jósika Júlia, éppen maga Arany János int óvatosságra vele kapcsolatban lapjában, a Szépirodalmi Figyelőben. Egy 1860-as kis glosszájában, miközben elismeri, mennyire fontos és hasznos szolgálatot tesz az emigrációban élő íróhoz hazájának azzal, hogy megismerteti a külföldet a magyar irodalommal, egyúttal meg is bírálja: „megannyit árt az afféle ismertetés, melyet [...] Jósika Júlia ad irodalmunkról a *Revue Contemporaine*-ben, melyből az látszik ki, hogy a különben érdemdús Jósika Miklós első és egyetlen regényírónk – utána következik egy nagy pauza, s ezen alól, messze, messze Ke-

⁹ Jovan JOVANOVIĆ (ZMAJ) *Toldi*-fordítása 1857-ben jelent meg Újvidéken. (*Toldija*, Novi Sad, 1857.)

¹⁰ П. И. ФЕЙЕРЧАК, *i. m.*, 310.

¹¹ И. Н. БЕРЕЗИН, изд., *Русский Энциклопедический Словарь*, отдель I, том 5, С-Петербург, 1875.

¹² *Русский Мир*, С-Петербург, 1860, No 75, стр. 174–181. (A cikket részletesen ismerteti FENYŐ István, *i. m.*, 45–54.) és *История Всемирной Литературы*, составил В. Р. ЗОТОВ, том IV., Вольф, С-Петербург–Москва, 1882.

¹³ Н. ПОПОВ, *Мадьярский историк Владислав Салай и его история Венгрии до прагматической санкции*, Журнал Министерства Народного Просвещения 1868/1, 3, 5, 6.

mény és Jókai. Irodalmi állapotaink ismertetésénél megkívánjuk a részre nem hajló szempontokat.”¹⁴

Feuercsakhoz képest több információval rendelkezik Aranyról mind az *Orosz Enciklopédiai Szótár*, mind Zotov világirodalom-története. Az *Orosz Enciklopédiai Szótár* Aranyt a magyar irodalomról szóló szócikken belül tárgyalja. Először Ilosvai kapcsán említi meg, mint „modern költőt”, aki újabban feldolgozta a Toldi-témát. A cikk szinte szó szerint mindent átvesz Feuercsaktól, még az ominózus értékítéletet is Arany–Petőfi vonatkozásában: „A politikai szereplők – Széchenyi, Kossuth és mások – sorában ott található a lírikus Petőfi – de a kortárs Arany fölötte áll. Vele egy sorban áll Garay és Tompa, ismert még a termékeny verselő, Czuczor és a szalonköltő Bajza.” Arany rövid bemutatása a következő fordulattal fejeződik be: „Lírikusként a legjobb európai költők mellé állítható; ugyanakkor a magyarok irodalmának egyik ága sem emelkedik a középszerű fölé.”¹⁵ Aligha elfogadható ez utóbbi álláspont irodalmunk egészének megítéléséről, ami viszont az egyes szerzők „rangsorát” illeti, nem lenne célravezető vitatni az enciklopédia értékelését, elegendő visszatekintenünk a 19. század közepére, hogy is nézett ki akkor a magyar irodalmi kánon – magyar szemmel. Ez az enciklopédia, mint általános ismeretek tára, rangjához és hivatásához méltó színvonalon igyekezett tájékoztatni a kortárs orosz olvasót a magyar irodalom történetéről, írók, költők gazdag névsorát sorakoztatva fel. Ugyanakkor sajnálatos, hogy Magyarország és a magyarság megítélése egészében véve a cári cenzúra elvárásainak megfelelő hangnemben készült. Tárgyilagosság helyett az aktuálpolitikai érdek és az orosz nacionalizmus ideológiája nyomta rá bélyegét, nyílt politikai állásfoglalást fogalmazva meg a két ország viszonyát illetően. „A magyarok Európában való megjelenésük óta kibékíthetetlen ellenségei a szlávoknak és Oroszországnak, ezért leverésük 1849-ben az ésszerű politika elengedhetetlen feltétele volt. Sem jelenleg, sem a jövőben Oroszország nem engedhet meg a szomszédságában egy új Lengyelországot.”¹⁶ Az irodalmi élet bemutatása végén egy rövid statisztikát közöl sajtóviszonyainkról, melyben elismeréssel állapítja meg, hogy „jelentős Magyarországon a zszurnalisztikai tevékenység”, s felsorolja, hogy 1873-ban 328 periodika jelent meg, ebből 201 magyar, 78 német, 13 horvát, 9 román, 6 szerb és 5 olasz nyelven.¹⁷

Ha csak egy árnyalattal is, de észrevehető, hogy ebben az enciklopédiában már jobban kirajzolódik Arany jelentősége, ami még erőteljesebbé válik Zotov világirodalom-történetében. Ennek részletes ismertetésére nem térek ki, mert lényegében ez is a Feuercsak-tanulmány átvétele, de már tudomása van a teljes *Toldi*-trilógia elkészültéről. Az Aranyt bemutató szócikk az alábbi híradással fejeződik be: „Az 1879-es esztendő kiemelkedő irodalmi eseményének tekinthető, hogy Arany befejezte *Toldi*-trilógiáját. Az első rész, melyben Toldi fiatal korát írja le, még 1846-ban jelent meg; a 3. rész, amely bukását és halálát énekli meg, 1854-ben, a második pedig »*Toldi szerelme*« címen csak most.”¹⁸ A *Toldi*-trilógia elkészültének hírül adásával a főszerkesztő feltehetően világirodalom-történetének naprakész tájékozottságát, filo-

¹⁴ Szépirodalmi Figyelő 1860/6. Lásd ARANY János *Összes Művei* XII., szerk. KERESZTURY Dezső, *Próza Művek 3. Glosszák, szerkesztői üzenetek, szerkesztői megjegyzések, előfizetési felhívások*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963., 11.

¹⁵ *Русский Энциклопедический Словарь*, 108.

¹⁶ *I. m.*, 106.

¹⁷ *I. m.*, 108.

¹⁸ B. P. ЗОТОВ, *i. m.*, 806.

lógiai megbízhatóságát akarta bizonyítani, de nem kizárt, hogy a cikk szerzője maga is elcsodálkozott a mű felépítésének keletkezéstörténetén. Figyelemre méltó a szócikk végén feltüntetett rövid bibliográfia, melynek bevezetéseként megemlíti, hogy „A magyar irodalomról nálunk nem sok cikk található. Közülük a legjobb P. Feuercsak: *A magyar irodalom vázlata* c. munkája, ebből vettük főbb adatainkat.” A továbbiakban, mint fentebb utaltunk rá, megemlíti Jósika Júlia tanulmányát és a Szalay László magyar történetéről készült orosz recenziót,¹⁹ de feltüntet még három további cikket is, amely a magyar irodalomról, illetőleg Petőfiről tudósít.²⁰ A legkorábbi ezek közül a *Magyar irodalom* című, amelyet a *Сын Отечества* (Hazafi) című lap 1853-as 90. kötete tartalmaz. Ki vagy mi lehetett ennek a tanulmánynak a forrása, honnan vehette adatait a lap cikkírója? Jósika Júlia ez esetben (még) nem jöhet szóba. Alig vagyunk túl a szabadságharc bukásán; az egyetlen, akire gondolni lehet, a kortárs magyar költők és magyar irodalom rendkívül agilis (bár túlbuzgóságával nem egy esetben alaposan melléfogó) fordítója és propagálója, Karl Maria Benkert, magyarul használt írói nevén Kertbeny Károly. Kertbeny már 1851-ben kiadott Lipcsében egy kétkötetes Arany-fordítást, amely a *Toldit* és a *Murány ostromát* tartalmazta.²¹ *Toldi*-fordításának kefelevonatát megküldte Aranynak, aki 1851. február 25-i levelében válaszolt is, hosszú lajtmotot készítve a félrefordításokból.²² Annyi hibát talált, ami alapján megkérdőjelezhetővé vált, érthető- és élvezhető-e egyáltalán németül a mű, s ezek után érdemes-e kiadásra. Arany fáradságos revíziója hiábavalónak bizonyult, ugyanis mire a válasza megérkezett Kertbenyhez, a kötet kijött a nyomdából, így a szerző észrevételeit, javaslatait már nem lehetett figyelembe venni. Kertbeny nem keseredett el Arany kritikája miatt, beismerte, hogy sem megfelelő nyelvtudása, sem költői vénája nincs, de áthatotta az a meggyőződés, hogy jó szolgálatot tesz hazájának azzal, ha irodalmunkat megismerteti a külfölddel. „Ön azonban tudja, - írja fordítói tevékenységével kapcsolatban Aranynak, - milyen jobb célokot kergetek én ezzel, [...] hogy igazán kiválót tudjak nyújtani, és tudjam nemzeti szellemünket reprezentálni.”²³ Hamarosan összegyűjti és megküldi Aranynak a róla, illetve költészetéről szóló német nyelvű kritikákat a következő megjegyzéssel: „Önre nézve mindezek a kritikák rendkívül kedvezőek és igazolták, hogy az ön neve már valóban egész Németországban ismert.”²⁴ Gyulai Pálnak is - saját „katalizátor” szerepének teljes tudatában - dicsekedve írja egy levelében: „Petőfit és Aranyt az én fordításomban nemcsak a német lapok méltatták, hanem a *Revue des deux mondes*, az *Athenaeum* és a *Review* is, és pedig meglepően kedvezően.”²⁵ Az érdem nem vitatható el tőle; az ő

¹⁹ Lásd a 11. és 12. sz. jegyzetet.

²⁰ *Литература венгерская*, *Сын Отечества*, 1853, т. XC., *Венгерский поэт, Александр Петевфи*, *Русская Речь* 1861/36, és ugyancsak róla lásd: *Русское Слово* 1861/3.

²¹ *Erzählende Dichtungen von J. Arany*, Aus dem ungarischen übersetzt durch KERTBENY, 1. k.: *Toldi*, *Erzählende Dichtung in zwölf Gesängen*, 2. k.: *Die Eroberung von Murány*, *Erzählende Dichtung in vier Gesängen*, Leipzig, Friedr. Ludw. Herbig, 1851.

²² Lásd ARANY János *Összes Művei XV.*, szerk. KERESZTURY Dezső, *Levelezés I. Arany János levelezése (1828-1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 342-349, ill. 711-718.

²³ Kertbeny Károly levele Aranynak, Pest, 1852. aug. 3. = ARANY János *Összes Művei XVI.*, szerk. KERESZTURY Dezső, *Levelezés II. Arany János levelezése (1852-1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. (a továbbiakban *AJÖM XVI.*), 839.

²⁴ *I. m.*, 1174.

²⁵ *AJÖM XVI.* 1174.

német fordításai (bármilyen gyatrák is), tették ismertté Arany nevét külföldön. Ezekkel a kiadásokkal a magyar irodalomra irányította a korabeli neves német költők (Bodenstedt, Bettina von Arnim, Th. Fontane, Meissner, Uhland és mások), figyelmét, s személyes kapcsolatán keresztül is előmozdította a magyar irodalom külföldi terjesztését. Megnyerte például a nagy tekintélynek számító, történelmi tablóiról ismert német festő, Kaulbach támogatását, s az ő illusztrációival 1861-ben Genfben kiadta Arany 18 versét „mesterfordításban”.²⁶ Kertbeny egyik párizsi útja során megismerkedett többek között G. Sanddal és a Párizsban élő orosz emigráció vezéralakjával, a politikai íróval és gondolkodóval, A. I. Herzennel is. Nagyszabású vállalkozása volt az 1854-ben Drezdában kiadott *Száz magyar költő albuma*, mely Aranytól négy verset tartalmaz (*Ősszel, Családi kör, Dante, Magyar Misi*).²⁷ Talán nem pusztán szerénytelenség volt a részéről, amikor a kötet kiadójaként magát egyszerűen Kertbeny néven jelölte, míg korábban teljes névvel szokta feltüntetni magát (Karl Kertbeny vagy Kertbeny Károly.) Ezzel mintegy azt sugallta, a Kertbeny név már fogalom, egyben garancia is; német nyelvterületen már tudják, hogy ő a magyar irodalom kultúrkövete. 1853-ban, megszervezte Pákh Albert, a Szépirodalmi Lapok szerkesztőjének jóindulatát, egy tíz közleményből álló sorozatban mutatta be, mit ismer a külföld a magyar irodalomból (*Irodalmunk túl a határokon*). „Eredménye negyvenhét német, angol, francia folyóirat, amelyek méltatták az idegen nyelveken megjelent magyar műveket” – összegezi az Arany-levelezés egyik sajtó alá rendezője, Sáfrán Györgyi Kertbeny munkásságának hozományát.²⁸

Az orosz irodalmi lapok tudósításainak forrásai között így teljes joggal feltételezhetünk egy-egy német, vagy németről angolra, franciára fordított Kertbeny-cikket, kötet-előszót, ismertetőt. Ezt alátámasztják Fenyő István kutatásai is, aki Petőfi kapcsán a Русское Слово egyik 1861-es tanulmányában utalást talált Kertbeny 1860-as német Petőfi-kiadására. Fenyő kimutatja, hogy nem csak német, hanem francia forrásai is vannak a magyar irodalom orosz ismertetőinek: Charles Louis Chassin (Petőfi egyik francia fordítója) és Saint-René Taillandier (aki a magyar irodalomról és Petőfiről a franciák számára írt esszét.) Arra a kérdésre viszont, hogy a francia szerzők vajon honnan, kiktől tájékozódtak a magyar irodalom helyzetéről, Turóczy-Trostler József egy tanulmányában találjuk meg a választ: az 1849-es magyar emigránsoktól – írja Fenyő.²⁹

Látjuk tehát, az 1870-es években a haladó szellemű, a világirodalom befogadására nyitott orosz lapok már felfigyelnek Arany nevére, így a nagyobb akadémiai vagy egyetemi összefoglaló irodalomtörténeti munkák, lexikonok (amelyek intézményi jellegüknél fogva konzervatívak), rákényszerülnek arra, hogy Aranyt számon tartsák a világirodalmi kánonban. Ahhoz viszont, hogy a szélesebb olvasóközönség is megismerje, fordítások kellettek. Az első vers, amely illusztrálni hivatott Arany költészetének stílusát, hangnemét, a *Fiannak* című volt, melyet Feuercsak cikke tolmácsoló prózai fordításban 1870-ben, amit aztán az összes többi, a Feuercsak-tanulmányt felhasználó munka is átvett.

²⁶ *Gedichte von Johann ARANY, Versuch einer Meisterübersetzung*, Genf, 1861. A kötet tartalmáról és a megjelenés kapcsán Kertbenynek Aranyhoz írott leveléről lásd KOROMPAY H. János jegyzeteit = ARANY János *Összes Művei* XVII, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004, 915–920.

²⁷ *Album hundert ungarischer Dichter*, In eigenen und fremden Übertragungen herausgegeben von KERTBENY, Dresden, 1854.

²⁸ *AJÓM* XVI. 1174.

²⁹ FENYŐ István, *i. m.*, 64.

A prózai szöveg alapján nehéz lenne megállapítani, hogy eredetiből, azaz magyarból fordították-e ezt a verset, vagy közvetítő nyelv segítségével. Ez utóbbit valószínűsíti azonban az a körülmény, hogy az 1880-as években oroszra fordított magyar verseket is még németből vagy franciából vették át. Erről tanúskodik a klasszikus orosz irodalom talán legjobb 19. századi magyar fordítójának, Szabó Endrének egy, a Vasárnapi Ujságban megjelent kis írása.³⁰ Szabó Endre³¹ az 1870-es években fellépő költőnemzedék ígéretes tehetségének mutatkozott, már fiatalon pártfogásába vette Szemere Miklós és Jókai is. Pestre jött, hogy jogi végzettsége dacára újságírónak álljon. Kárpátaljáról, rutén vidékről származott, így korán és könnyen megtanult oroszul. Hogy nyelvtudását tökéletesítse, többször járt Oroszországban. Egyik ilyen útja során a Вестник Европы (Európai Hírnök) című liberális pétervári lapban olvasott néhány Petőfi-fordítást, melyek alatt nem volt feltüntetve a fordító teljes neve, csak az O. M. monogram. Az egyik fordítás annyira rossz volt, hogy be sem tudta azonosítani, melyik Petőfi-vers lehet. Levelet írt a lap szerkesztőségének, s nemsokára Novgorodból kapott választ egy Olga Nyikolajeva Csjumina-Mihajlova nevű hölgytől, aki azzal mentegetőzött, hogy ő François Coppée francia szövege alapján fordította Petőfit. (Csjumina a gyermekkorát Finnországban töltötte, megtanult finnül és a fontosabb európai nyelveken, s itt hallotta először Petőfi nevét, ami felkeltette érdeklődését.) Levélváltásba kezdtek, Szabó Endre felajánlotta neki önzetlen segítségét. Úgynevezett „fehér versekben” – vagyis „nem rímelő sorokban, de a verslábakat és idomokat lekottázva” – elküldte neki a magyar szövegeket, elsőként Aranytól *A rab gólyát*, Petőfitől a *Távolbólt*, Gyulaitól a *Hadnagy uramat*. Így jelent meg immár közvetlenül magyarból fordítva az első Arany-vers oroszul, Csjumina átültetésében a Вестник Европы 1889. szeptemberi számában.³² A tatár hercegi ősöktől származó Olga Nyikolajeva orosz férje után felvette a Mihajlova családnevet, így gyakran kettős névvel jelentek meg saját művei, fordításai. (Fordított Dantét, de a legtöbb fordítása az angol irodalomból való: Milton, Tennyson, Byron.) 1897-ben önálló kötetet adott ki,³³ ebben Aranytól csak a már közölt *A rab gólya* található. Csjuminát Petőfi-fordításaiért Szabó Endre javaslatára 1889-ben beválasztották a Petőfi Társaságba.

Az Arany-recepció fontos állomása az ugyanebben az évben Szentpétervárott megjelent Novics-féle „kis antológia” (*Мадьярские поэты*),³⁴ amely Arany öt versét tartalmazza: *A rab gólya*, *Egy kis hypochondria*, *Fiamnak* (ezúttal már nem prózai, hanem verses fordításban), *Kortársam halálán*, *Magyar Misi*.³⁵ Izgalmas és tanulságos feladat lenne kideríteni – ha egyáltalán kideríthető –, hogy miért éppen ezek a versek kerültek bele az antológiába, mindenesetre nem kerülheti el figyelmünket, hogy Kertbeny 1854-es *Száz magyar költő antológiájá-*

³⁰ Szabó Endre, *Mihajlova Olga, Petőfi orosz fordítója*, Vasárnapi Ujság 1889/14, 225.

³¹ Szabó Endre munkásságáról lásd: ZÖLDHELYI Zsuzsa, *Szabó Endre, az orosz irodalom magyar népszerűsítője* = KEMÉNY G. 1961, II., 138–199.

³² Számon tartja a fordítást Radó György bibliográfiája is. RADÓ György, *i. m.*, 52. A Csjuminával való kapcsolat alapján érthető, hogy ez a folyóirat több Szabó Endre-verset is közöl fordításban, (neve oroszul: Сабо Андрей), valamint, hogy Szabó Endre feleségének, a korban jónevű Szabóné Nogáll Janka írónőnek is viszonylag sok elbeszélése jelent meg oroszul.

³³ О. Н. Чюмина, *Стихотворения (Költemények)*, 1892–1897, Гутенберг, Санкт-Петербург, 1897.

³⁴ *Мадьярские поэты*, Маленькая антология, No. 14., Санкт-Петербург, 1897., Под редакцией Н. Новича, стр. 136.

³⁵ Lásd RADÓ György, *i. m.*, 56.

ban is szerepel a *Magyar Misi*, vagy a Kaulbach-illusztrálta 1861-es genfi kiadásban ott található *A rab gólya*. Ugyanakkor feltételezhető, hogy egyik-másik versnek nem ez az első megjelenési helye, publikálhatták őket a korabeli orosz folyóiratok valamelyikében.

Az antológiát kiadó Novics (valódi neve Nyikolaj Nyikolajevics Bahtyin) nyelvzseni volt, ha nem is tökéletesen, de valamennyire megtanult magyarul is. A magyar irodalomban való eligazodásban, a költők és versek kiválogatásában Szabó Endre segédkezett neki. A kötet reprezentatív módon mutatja be a magyar lírát; 25 költőtől közöl fordításokat: Csokonaitól, Berzsenyitől, a két Kisfaludytól kezdve Vörösmartyn, Petőfin, Sükey Károlyon, Tompán, Gyulain, Szász Károlyon és Lisznyain át a kortársakig, így megtalálható még benne pl. Ábrányi Emil, Bartók Lajos, Endrődi Sándor, Kiss József, Komjáthy Jenő, Reviczky, Szabolcska Mihály és Vajda János. Minden költőt egy rövid életrajzi vázlat keretében mutat be, s magyarázatokat fűz az olyan nevek, tárgyak, fogalmak mellé, amelyek, megítélése szerint, nehezen értelmezhetők az orosz olvasók számára. (Példaként néhány ezek közül: Árpád vezér, betyár, csárda, csikós, honvéd, stb.)³⁶ Novics magyar antológiájának súlyát, jelentőségét igazán akkor tudjuk megítélni, ha tekintetbe vesszük, milyen óriási vállalkozásba fogott, amikor 1896 és 1915 között a „kis antológiák” kiadásával meg akarta ismertetni az orosz közönséget a világirodalommal. A magyar a sorozat 14. kötete, de adott ki többek között finn, francia, svéd, szlovák, szlovén, perzsa, japán és kínai költészeti antológiát is. A kiadásokat előkészítő hatalmas kartoték-hagyatékát ma az ún. Puskin-házban őrzik, ez ad otthont az Orosz Tudományos Akadémia irodalomtudományi intézetének. A Novics-féle *Magyar költők* című kötet legtöbb fordítása még ekkor is közvetítő nyelv segítségével készült. Petőfitől 31 vers található, ezek zömét az egyik legkiválóbb orosz műfordító, A. K. Scheller-Mihajlov fordította németből; ő már az 1860-as években is fordított németből Petőfit a korabeli lapokba (*Дело – Тетт, Современник – Kortárs*), általában A. S. aláírással.

Arany tehát a 19. század végére „megérkezett” az orosz közönséghez, már nem csak róla, tőle is lehetett valamit olvasni. Újabb áttekintés jelent meg az orosz sajtóban a magyar irodalomról, *A magyar irodalom történeti és kritikai szemléje* címmel, ezúttal a Книжки Недели (Heti Notesz) 1898. decemberi számában, amely recenziót közölt az ekkoriban a legkiválóbb angol egyetemeken előadó Reich Emil Londonban megjelent *Hungarian literature* című könyvéről.³⁷ A századvég Arany-megítélésének szempontjából fontos publicisztikája a Русская Мысль (Orosz gondolat) című folyóirat 1902. évfolyamának VI. kötetében jelent meg *Megjegyzések a magyar irodalomról* címmel. L. Sargina rámutat, hogy ez a cikk Melchior de Polignac *Notes sur la littérature hongroise* című írása alapján készült.³⁸ Itt is kísért még a régi kánon értékrendje, mely szerint a „három legragyogóbb magyar költő: Tompa, Petőfi és Arany”, a legkiemelkedőbbnek mégis Aranyt tartja, akinek alkotásaiban „a nép génusza nyilvánul meg, minden erényével és harmóniájával. Aranyt az a nyugalom jellemzi, ami híres elődjéből hiányzott.”

A huszadik század eleje az orosz irodalomban és művészetben a modernséghez való felzárkózás időszaka, a lírát a szimbolizmus és a szecesszió uralja, de világra szóló jelentőségű avantgárd kísérletek jelennek meg a képzőművészetben, a táncban és a zenében. Mondhatni,

³⁶ Novicsról és antológiájáról részletesebben lásd: Ljudmilla SARGINA, *i. m.*, 210–212., és KOVÁCS Zoltán, *Egy XIX. század végi orosz nyelvű magyar lírai antológia*, Filológiai Közlöny 1965, 168–177.

³⁷ Lásd Ljudmilla SARGINA, *i. m.*, 206.

³⁸ Ljudmilla SARGINA, *i. m.*, 207–208.

az orosz művészet saját megújulására összpontosítja minden energiáját, ezzel magyarázható, hogy lanyhul az érdeklődés a 19. századi népies realista irányzat iránt. Némileg paradox módon majd a kommunista időszak irodalomkritikája kezdi el ismét értékelni a népies realizmust: egyfelől erősen elmarasztaló ideológiai kritikát gyakorol felette, másfelől kiemeli művészi-esztétikai értékeit. A kommunista párt a '20-as években elég stabilnak érezte politikai hatalmát ahhoz, hogy saját ideológiai érdekeinek megfelelően átértékelje nemcsak az orosz, de az egész európai kultúra vívmányait. Ennek a programnak a jegyében született meg a Kommunista Akadémia irányítása alatt a 11 kötetes monumentális *Irodalmi Enciklopédia*, amely évtizedeken át az egyik legtöbbet forgatott kézikönyvnek számított.³⁹ Mindjárt az első kötetben található a *Magyar irodalom* címszó, melyet a szovjet emigrációban élő, moszkvai egyetemeken és főiskolákon tanító magyar művészettörténész, kritikus, Mácza János írt. A szemantikus-dogmatikus ideológia jegyében mond véleményt Aranyról:

„Arany világnézete alapvetően tipikusan kispolgári. Kitörni a paraszti sötétségből, megteremteni a magyar nemzet számára a kulturális élet feltételeit és felbreszteni ehhez a népi erőket – ez volt az ideálja. De a kapitalista viszonyok növekedésével, különösen Budapesten, ahol élt, nem tudott megbékélni. Innen romanticizmusa, passzivitása, élete vége felé pedig a talajvesztettség és az örökös vonzódás a vidéki »egyszerű népi életforma« iránt. Ezek az utóbbi motívumok különösen élesen kifejezésre jutnak utolsó versgyűjteményében, az *Őszikékben* (Осенние Песни – Őszi dalok). Arany balladáiban, didaktikus verseiben és nagyobb elbeszélő költeményeiben a magyar nemzeti burzsoázia és a vele szövetséges kismemesség romantikus eszméit fejezte ki.”⁴⁰

Mácza közhelyektől hemzseggő értékelését csupán azért volt érdemes idézni, mert itt történik először utalás az *Őszikék* ciklusra. A második világháború előtt és a személyi kultusz éveiben nem változott a szovjet irodalomtörténet-írás „hivatalos” Arany-képe, ehhez képest elmozdulást jelent az 1990-es években kiadott világirodalom-történet.⁴¹ A 19. század második felének irodalmát tárgyaló 7. kötet magyar irodalomról szóló fejezetét az irodalmunkról számos könyvet, tanulmányt jegyző Oleg Rosszijanov írta. Gazdag anyaggal dolgozik, mind Arany műveit, mind a róla szóló irodalmat illetően. Elsőként ad értékelést az ötvenes évek lírájáról (*Visszatekintés, Emlények*), amit Petőfi *Felhők*-ciklusához hasonlít. Abban lát különbséget kettejük között, hogy Arany erkölcsi-esztétikai következtetései sokkal sztoikusabbak és tragikusabbak. E korszak balladaterméséből kiemeli *A walesi bárdokat*, az *Ágnes asszonyt* és az *Árva fiút*. A szatirikus-ironikus verses elbeszélések közül a *Bolond Istók*, *A nagyidai cigányok* és *A fülemile* értelmezésére tesz műfajttörténeti szempontú kísérletet, s jellemzi Arany humorát. Szóba hozza a kései balladákat (*Hidavatás, Tengeri hántás, Vörös Rébék*). Kevésbé sikerültnek tartja viszont a *Buda halálát* és a *Toldi szerelmét*. Elismeri, hogy az emberi kapcsolatok és a szerelmi szenvedély rajzában Aranynek a lélek mélységéig sikerül eljutnia, a két mű tragikumát mégsem sikerül Rosszijanovnak megértenie. Indokolatlan cselekedetek láncolatának tartja Toldi tetteit, amelyek „pusztító, meggondolatlan döntésekhez” vezetnek. A *Toldi szerelme* alapkonfliktusát leegyszerűsítve, a civilizált királyi udvar és a faragatlan,

³⁹ *Литературная Энциклопедия*, Под редакцией В. М. Фриче и А. В. Луначарского, Издательство Коммунистической Академии, 1929.

⁴⁰ И. Маца, *Венгерская литература = Литературная Энциклопедия*, том I, 1929.

⁴¹ *История Всемирной Литературы в десяти томах*, Издательство Наука, том VII, Москва, 1991.

a népi sorból kiemelkedett hős összeütközésében látja, ez a vélemény mintha nem is a trilógia utoljára keletkezett részéről, hanem a *Toldi estéjéről* szólna.⁴²

Sokkal árnyaltabb értékelést ad a *Toldi szerelméről* napjaink egyik legfelkészültebb orosz irodalomtörténésze, a magyar irodalomban járatos J. P. Guszev, *A magyar irodalom arcképekben* című kiadvány egyik szerkesztője, s az abban található Arany-portré szerzője. Amit Rosszijanov Toldinál illogikus cselekedeteknek fogott fel, Guszev szerint nem más, mint amit Dosztojevszkijnél *action gratuit*-nek nevezünk, s ami mélylélektani okokra vezethető vissza. Csak nekünk tűnik úgy, hogy Toldi nem tudja, mit cselekszik, pedig tetteinek megvan az oka, s ezzel Guszev rávilágít a látszat–való ellentétének Aranynál oly fontos szerepet játszó problematikájára.⁴³ A *Buda halála* nyelvi gazdagságát méltatja, s rámutat, hogy ez egy újabb kísérlete a magyar irodalomnak a nem létező nemzeti eposz megteremtésére. Guszev esszéjének hatását emeli, hogy átérződik rajta az Arany-típusú költőegyéniség iránti vonzalma. Azt sugallja olvasóinak, hogy Aranyt még az is közel érezheti magához „aki nem ismeri a magyar nyelvet, költészetének hangzása, dallamossága és harmonikussága révén”. (Sajnálatos, hogy egy-két tévedés is becsúszik az Arany-portréba, például Arisztophanész-fordításait nem említi, csak Szophoklész-fordításairól beszél.)

A huszadik századi szovjet-orosz irodalomtörténeti művek vázlatos áttekintése alapján látható, hogy a sematizmus évtizedei szinte semmiben sem járultak hozzá egy korszerű Arany-kép kialakításához, amely képes lett volna felkelteni az orosz olvasók érdeklődését költészete iránt. Mindemellett az is tény, hogy soha annyi Arany-fordítás nem született, mint ebben az időszakban. Az 1917-es orosz forradalom után a „forradalmi versek” divatja jött el, a kiadók sorra jelentettek meg olyan verseket, amelyek tartalmuknál fogva beilleszthetők voltak egy forradalmi költészeti antológiába. 1925-ben J. Matejka (Gábor Andor egyik emigrációbeli álneve) és Sz. Zajackij (Lányi Sarolta fedőneve) szerkesztésében kiadták Moszkvában a *Magyar forradalmi költészet* című antológiát, amelybe bekerült – mint forradalmi vers – Arany *A walesi bárdok* című balladája.⁴⁴

Több mint negyed század elteltével, 1952-ben újabb, minden addiginál teljesebb antológia jelent meg a magyar irodalom java terméséből Hidas Antal bevezető tanulmányával és Anna Krasznova (Kun Ágnes) válogatásában.⁴⁵ Ebben kapott helyet az első orosz nyelvű *Toldi*-fordítás, igaz, inkább csak szemelvény, 648 sor, a *Toldi* első részének kilenc éneke, Ny. Zabolockij tolmácsolásában.

A legteljesebb az *Arany János – „Izbrannoje”* című kiadvány, vagyis Arany János válogatott művei.⁴⁶ A kötet összeállítása, valamint az a nem éppen hálás feladat, hogy megnyerjenek költőket a fordításokhoz, ismét Hidas Antal és Kun Ágnes szorgos munkájának köszönhető. Sok minden rendelkezésre állt, még az 1952-es antológiából is át lehetett venni fordításokat, de legalább az első *Toldi* teljes fordítására nagy szükség volt. Zabolockijnak az 1952-es antológiában megjelent töredékes *Toldi*-fordítása helyett L. Martinov egy teljesen új fordítással

⁴² О. РОССИЯНОВ, *Венгерская литература = История Всемирной Литературы в девяти томах*, VII., Москва, 1991., 520–521.

⁴³ Ю. П. ГУСЕВ, *Янош Арань = Венгерская литература в портретах*, Москва, „Индрик”, 2015., 138–146.

⁴⁴ *Венгерская революционная поэзия*, Москва, 1925.

⁴⁵ *Антология венгерской поэзии*, Москва, 1952., с. 561.

⁴⁶ Lásd a 2. sz. lábjegyzetet.

állt elő, s megtoldotta még a *Toldi estéjének* átültetésével. E. Fehér Pál a kötet megjelenése apropóján írt recenziójában röviden összeveti a két fordítást, s véleményét a következőképpen összegezi: „Martinov kezében nagyon is lekerekedik, megszimul a *Toldi*, Zabolockij tolla alatt még az eredetnél is súlyosabb. Mindkét *Toldi* szép, de más, mint Arany János elbeszélő költeménye.”⁴⁷

A legtöbb verset Leonyid Martinov fordította, a két *Toldi*n kívül lírai költeményeket, *A walesi bárdokat* és az *Epilógust*. David Szamojlov fordításában szerepel a *Rózsa és Ibolya*, a *Keveháza*, az *Ágnes asszony* és az *Árva fiú*. Nyikolaj Csukovszkij hét fordítása közül kiemelkedik *A bajusz* orosz nyelvű megjelenítése. Iszakovszkij *A fülemilét* ültette át oroszra. Az itt szereplő balladafordítások egy része átkerült az 1962-ban Budapesten kiadott *Arany János balladái* című albumba. Lányi Sarolta véleménye szerint Martinov „remekelt” a *Tengeri hán-tás*, az *Ünneprontók* és *A kép-mutogató* fordításával, míg a *Tetemre hívás*t nem tartja jónak. Úgy találja, Szamojlov „kitűnően megoldotta” a *Hídavatás* fordítását. Dicséri a *Népdal* fordítását is, ami olyan jól sikerült, mintha „egyenest oroszul született volna.”⁴⁸ Lányi, akinek hatalmas műfordítói tapasztalata van, a *Szondi két apródja* és *Az egri leány* átültetését kudarcnak ítéli: „Ennek érthető lefordítása bármely idegen nyelvre megoldhatatlan.”⁴⁹ Jovánovics Miklós is véleményt nyilvánított Arany balladafordításairól, s észrevette Szamojlovnál a kitűnőnek tartott *V. László*-fordítás egyik leleményét. A vers 4. versszakának 4. sorát, mely így hangzik: [A nép...] „Csendes, mint a halál”, a fordító egy Puskin *Borisz Godunovjából* vett fordulattal adja vissza: „народ безмолвствует”, ami szó szerint annyit tesz – ha erőszakot követünk el nyelvünkön –, mintha azt mondanánk: „hangtalankodik”.⁵⁰

Minél több ilyen nyelvi leleményre lenne szükség a fordításban, hogy Arany közel jusson a más ajkú olvasóhoz. Ha a történelmi, társadalmi és kulturális különbségek szinte lehetetlenné teszik is egy vers képi világának más nyelvre való átültetését, egy-egy emblemikus mű akár csak egy sorának megidézése áthághatja az akadályokat.

Ha csak vázlatosan is, áttekintettem Arany orosz irodalmi recepciójának főbb állomásait: a számtalan apró filológiai adat arról árulkodik, történt egy s más, talán nem is kevés az elmúlt közel másfél század alatt. De hogy befogadta-e költészetét az orosz irodalom, arra nem mernék határozott választ adni. Arany továbbra is „az európai magyar olvasó legnagyobb bánata” marad?⁵¹

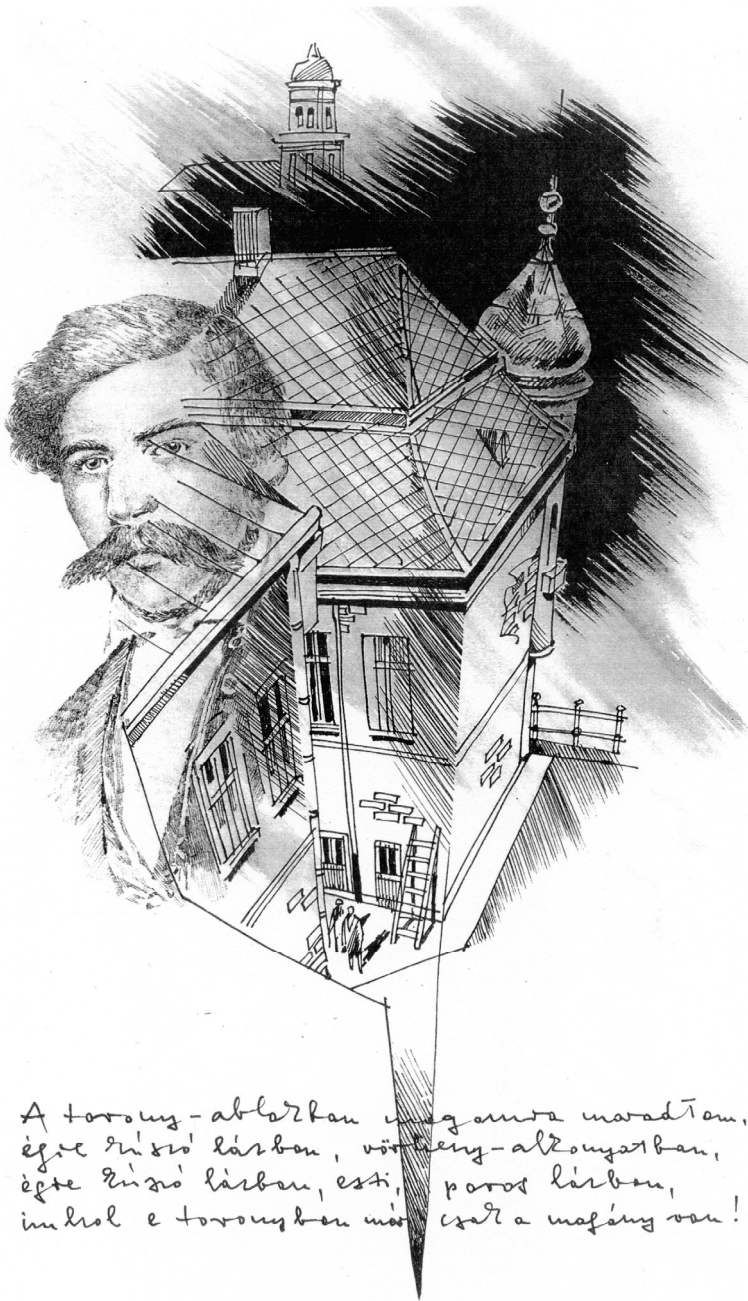
⁴⁷ E. FEHÉR Pál, *Két műfordításkötet margójára. Az orosz és a magyar vers hasznáról*, Élet és Irodalom 1960. nov. 4.

⁴⁸ LÁNYI Sarolta, *Arany János balladái orosz nyelven*, Új Írás 1962/11, 1255–1257.

⁴⁹ *I. m.*, 1256.

⁵⁰ JOVÁNOVICS Miklós, *Hazám földén túl, Arany János balladái oroszul*, Élet és Irodalom 1962. aug. 18., 12.

⁵¹ Végezetül köszönetemet szeretném kifejezni kollégáimnak: Hász-Fehér Katalinnak, Kristó Sándornak, Kormányos Andrásnak és Bognár Ferencnek az anyaggyűjtés során nyújtott önzetlen segítségükért!

A torony-ablakban megamra moadtam,
éjre zúzó lárban, vörtegy-alkonyatban,
éjre zúzó lárban, esti, paras lárban,
indul e toronyban már csak a mafány van!

TAKÁCS TIBOR